

De rendabiliteit van de schapenteelt in Brabant tijdens de 15de eeuw.

Het voorbeeld van het domein te Vossem van het Brusselse Apostelengodshuis.*

door W. BLOCKMANS

Bij de studie van de inlandse schapenteelt in de middeleeuwen wordt doorgaans de wolopbrengst als een winstmotief aangezien terwijl ook gewezen wordt op de bemesting als positieve faktor voor een domeinexploitatie ⁽¹⁾. De schaarste van kwantitatieve gegevens betreffende de kudden en het nageenoc geheel ontbreken ervan met betrekking tot hun rendabiliteit, maken deze opvatting echter vrij hypotetisch. Daarom lijkt het van belang een reeks dergelijke gegevens te bestuderen die voorkomen in de exploitatierekeningen van het domein te Vossem ⁽²⁾, dat toebehoorde aan het godshuis der Twaalf Apostels te Brussel ⁽³⁾.

De eerste rekening betreft het rekenjaar 15 mei 1433 — 14 mei 1434 ⁽⁴⁾ en valt samen met de stichting van het godshuis ⁽⁵⁾. De inkomsten bestonden in hoofdzaak uit rogge en tarwe, waarvan een deel in natura werd verrekend en het overige werd verkocht, erfcijnzen, erfrenten en huishuren, en de opbrengsten van de schaapskudde. Laatstgenoemde inkomsten vertegenwoordigden jaarlijks 1/5 tot 1/20 van de totale inkomsten uit het domein. Op een leemte voor het rekenjaar 1443-1444 na, loopt de reeks door tot in de

* Professor Dr. A. Verhulst heeft me op dit waardevolle bronnenmateriaal attent gemaakt, en mij bij de bestudering ervan belangrijke raad en hulp verstrekt. Hiervoor dank ik hem gaarne van ganser harte.

(1) A. VERHULST, *La laine indigène dans les anciens Pays-Bas entre le XIIe et le XVIIe siècle. Mise en œuvre industrielle, production et commerce*, te verschijnen in Actes du 1er congrès F. Datini, Prato, 1969; P. LINDEMANS, *Geschiedenis van de landbouw in België*, dl. II, Antwerpen, 1952, p. 394.

(2) Prov. Brabant, arr. en kant. Leuven.

(3) De verdienste, voor het eerst de aandacht te hebben gevestigd op deze dokumentatie, komt toe aan P. LEYNEN, *Schapenteelt in de 15e eeuw*, in *Eigen Schoon en de Brabander*, XXXIX, 1956, p. 359-361. Leynen klasseerde tevens het archief van het godshuis, waarvan zijn handschriftelijke inventaris ter plaatse kan geraadpleegd worden.

(4) Brussel, Archief C.O.O., nrs. II. 906 en II. 907: de rekeningen, van 10 tot 20 folio's elk, zijn in registers ingebonden zonder doorlopende foliëring; met enkele leemten loopt de reeks door in de XVIe eeuw.

(5) Details over de stichting en dotatie van het godshuis vindt men bij A. IIENNE - A. WAUTERS, *Histoire de la ville de Bruxelles*, dl. III, Brussel, 1845, p. 298.

XVIe eeuw. Bij het afsluiten van de rekening van 1465-1466 werd echter de ganse schaapskudde verkocht omdat de pachter haar niet langer wenste te onderhouden « *wantter int cudde was die ongeve ende besmet waeren ende gescapen waeren al besmet te werden* » (6). Voor de tussenliggende 33 jaren beschikken we aldus over een doorlopende reeks gegevens betreffende de numerieke evolutie van de kudde (geboorte, sterfte, verkoop, aankoop) en tevens over de opbrengsten in natura en in geld, juist in een periode van unieke economische en monetaire stabiliteit.

In de bestudeerde periode hebben op het domein te Vossem drie pachters elkaar opgevolgd. De eerste, Jan Pols, bleef er 12 jaar (van het begin tot 1444-45). Zijn verwijdering zouden we in verband willen brengen met een — voor het godshuis — ongunstig beleid, zoals verder zal worden aangetoond. Alleszins wordt hij nadien nog vermeld als verkoper van schapen aan het godshuis (7). Jan Stroobant, die hem opvolgde, behaalde inderdaad gunstiger bedrijfsresultaten, maar overleed tijdens het derde pachtjaar. Govaert Perveelen tenslotte pachtte vanaf 1448-49 tot 1465-66, het einde van deze exploitatievorm van de kudde, dus 18 jaar.

De pachtvoorwaarden betreffende de schaapskudde behielden de pachter een vierde van het kapitaal en de helft van de opbrengst voor, wat als volstrekt normaal mag beschouwd worden (8). Konkreet betekende dit :

- 1/4 van : — het totaal aantal schapen bij het afsluiten van het rekenjaar (15 inci), vergoed aan de gemiddelde marktprijs van schapen en lammeren ;
 - de opbrengst van verkochte schapen ;
 - de opbrengst van de vachten van overleden schapen (in sommige jaren).
- 1/2 van : — de opbrengst van de verkochte wol ;
 - de opbrengst van de vachten van overleden schapen (in sommige jaren).

Er bestond blijkbaar discussie over de vraag of de overleden schapen tot het beginkapitaal, dan wel tot de opbrengst behoorden. Hoewel het om relatief kleine bedragen ging, trachtte het godshuis geleidelijk 3/4 van deze sommen naar zich toe te halen.

(6) Rek. 1465-66, f° 4 r°.

(7) Rek. 1449-50, f° 11 r°.

(8) Zie bv. P. MASSON, *Le bail à cheptel d'après les actes notariés bourguignons du XIVe siècle jusqu'à la première moitié du XVe siècle*, in Mémoires de la Société pour l'histoire du droit et des institutions des anciens pays bourguignons, comtois et romands, 2, 1935, p. 77-140, vooral p. 109-110 ; R. VAN UYTVIEN, *Stadsfinancien en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde van de XVIe eeuw*, Brussel, 1961, p. 282, n. 4.

Het tijdstip van de afrekening — 15 mei — was gekozen in functie van twee factoren : de lammeren worden in de vroege lente geboren, terwijl het scheren best in de volle lente plaatsgrijpt.

De stereotype posten van inkomsten en uitgaven ⁽⁹⁾ laten het opstellen van tabellen toe (zie verder), die de basis van onze uiteenzetting vormen.

De evolutie van het aantal schapen kan voor elk jaar bepaald worden, en vaak zelfs met het onderscheid tussen hamels (gelubde rammen), ooien en lammeren of « *gellingen* », dit zijn éénjarige lammeren ⁽¹⁰⁾. Voor die jaren kunnen we dus de onderlinge verhouding bepalen, waarbij het interessant is te noteren dat de lammeren gemiddeld 20-25 % van de kudde uitmaakten, en dat, wanneer hun aandeel minder dan 1/5 ging bedragen, het godshuis door aankoop het evenwicht herstelde ⁽¹¹⁾. Bovendien is het mogelijk voor diezelfde jaren de geboortekoëfficiënt te berekenen, vermits jaarlijks het aantal geworpen lammeren werd opgegeven. Als gemiddelde kan hier vooropgesteld worden 2 lammeren per 3 ooien, slechts in 1450-51 nagenoeg een lam per ooi, maar vaker één lam per 2, 3, 4 en meer ooien. Anderzijds is één enkele vruchtbare ram voldoende om alle ooien van deze kudde te bevruchten. Zulk dier behoorde niet tot de kudde, maar werd waarschijnlijk door de pachter op eigen kosten in het dorp gehuurd. De kweek schijnt dus bewust te zijn beperkt, vermits men thans normaal per ooi 1,8 (max. 3) lammeren rekent ⁽¹²⁾. Niettemin

(9) Als voorbeeld : Rek. 1433-34, f° 2 v° - 3 r° (inkomsten) en 7 v° (uitgaven) : Ander ontfanc van wolle ende uutgesteken scapen die vercocht sijn. In den iersten te halfmeye in den jaer '34 van 150 scapen die Jan Pols tot vueding gehouden hadde van halfmeye '33 quamen tot scheren 142 scape ende dander 8 scapen storven bynnen den selven jaere, daerof hij die velle thoende ; ende die oyen hebben gelammert 21 lammere, dat sijn tegader 163 scape, van denwelken uutgesteken sijn ende vercocht 18 scape, so datter bliven voert toegaende jaer 145 scape, ende van den vors. 18 scape was dat een scaep toegegeven in der comantscap, elc scaep vercocht 25 pl., dairaf ontfanc de drie deele van 17 scapen dat sijn 12 scape ende 3 vierendeel scaeps, valent 7 blau cronon 38 pl. 18 s. par.

Item van den selven scapen sijn comen 24 steen wollen, daerof den wyne die helft toechoirt ende voir dander helft ontfanc 12 steen wollen, voir elken steen 82 pl. valent 24 blau cronon 24 pl.

Somme van uutgesteken scapen ende wolle 32 blau cronon 24 pl. 18 s. par.

Ander uutgeven van commer aen den wyne van Voshem. In den iersten Janne Pols, wyne te Voshem, voir sijn vierendeel van 145 scapen dwelc gedraecht 36 scape, voir elc scaep 30 pl. licht gelts valent 27 blau cronon.

(10) J. DE VRIES, *Nederlands etymologisch woordenboek*, dl. II, Leiden, 1963, p. 192 ; de algemene betekenis is onvruchtbaar schaap, doch Kiliaen, die als 16e-eeuws Brabander voor ons onderzoek een waardevolle getuige is, geeft de betekenis op van « éénjarig lam » ; aangezien bij de afrekening op 15 mei de getelde lammeren minder dan 5 maanden oud waren, kan men ze nog als onvruchtbaar beschouwen, wat dit woordgebruik verklaart ; de interpretatie van LEYNEN, *a.w.*, p. 360, steunend op LINDEMANS, *a.w.*, II, p. 410, als niet voor de teelt geschikte of bestemde vrouwelijke schapen, is hier dus niet toepasselijk.

(11) Op het domein te Schuringe van het St.-Janshospitaal te Brugge maakten de lammeren $\frac{1}{4}$ tot $\frac{1}{3}$ van de kudde uit : Brugge, Archief C.O.O., St.-Janshospitaal, rekeningen 1300-1497 (met leemten) : deze gegevens werden ons vriendelijk medegedeeld door Dr. J. Mertens, die we hiervoor van harte danken.

(12) Uit de onderzochte documentatie viel niet op te maken dat er slachting van lammeren plaatsgreep (waardoor de geboortekoëfficiënt in de werkelijkheid hoger zou gelegen hebben).

is er een duidelijke evenredigheid tussen de geboorte- en sterftcijfers : in de jaren van grote sterfte is het aantal lammeren gering. In de eerste tabel zal men kunnen opmerken dat het aantal lammeren in de meeste jaren gelijk is (eventueel vermeerderd met aangekochte stuks) aan dat der pasgeboren lammeren van het vorige rekenjaar. Vermits zij tegen december volwassen zijn, worden zij in de eerstvolgende afrekening geteld bij de geschoren schapen.

De sterftecoëfficiënt kon berekend worden op gemiddeld 5 % jaarlijks. Méér dan 10 % is beslist uitzonderlijk, zoals bv. gedurende de 3 opeenvolgende jaren 1439-40, 1440-41, 1441-42, met nog een nasleep in 1442-43. Zonder twijfel is deze buitengewone sterfte als een laattijdige weerslag (waarschijnlijk een epidemie) in verband te brengen met de graanschaarste en de pestepidemie die in 1437-39 in onze gewesten woedde ⁽¹³⁾. In andere gevallen doet een buitengewoon hoge sterfte zich slechts in één afzonderlijk jaar voor (1445-46, 1447-48, 1457-58 en 1465-66) ten gevolge van een of andere epidemie (« *sotte scape* »), die zich in een kudde zeer snel kan verspreiden, of doordat wolven (zoals in 1440-41) of legerbenden (zoals in 1465-66) zich aan de beste schapen kwamen te goed doen. De sterftcijfers in 1439 en volgende jaren waren dus op zichzelf genomen niet de hoogste in de bestudeerde periode, doch door hun aanhouden gedurende 3 tot 4 jaren hadden ze wel een uitzonderlijke weerslag ⁽¹⁴⁾.

Behalve in enkele der vermelde jaren van grote sterfte, overtrof het aantal nieuw geboren lammeren veruit de sterfte. In die uitzonderlijke sterftejaren werden dan ook lammeren aangekocht. Elk jaar werd een aantal schapen gemiddeld van 10 tot 25 % « *uutgesteken* », d.w.z. uit de kudde verwijderd met het doel ze te verkopen. Zoals heden ten dage gaat het hier hoofdzakelijk om oudere dieren die nog enkel voor vleesverbruik in aanmerking komen en dus niet meer rendabel in de kudde zijn. Dit wordt nog bewezen door

Over de aard en het tijdstip van slachting vindt men bijzonder belangrijke gegevens bij L. STOUFF, *La viande. Ravitaillement et consommation à Carpentras au XVe siècle*, in *Annales E.S.C.*, 24, 1969, nr. 6 (« *Histoire biologique et société* »), p. 1431-48, vooral grafieken 3 en 4, en p. 1443-44 : de slachting van schapen was er minimaal in februari en maart (kweektijd), en bereikte een hoogtepunt in juni-juli ; lammeren werden geslacht van januari tot juni, maar overwegend in maart, april en mei. Op de markt te Leuven werden de lammeren bijna uitsluitend van september tot december geslacht, en praktisch niet van januari tot april : VAN UYT-
VEN, *a.w.*, p. 296-297. In beide gevallen maakten de schapen ruim 2/3 van alle slachtdieren uit : er bestond dus ook te Leuven een grote afzet voor schapenvlees. Het tijdsverschil tussen de Provence en Leuven m.b.t. het slachten van lammeren kan ook in verband gebracht worden met het klimaatverschil.

(13) A. VERHULST, *Bronnen en problemen betreffende de Vlaamse landbouw in de late middeleeuwen (XIIIe-XVe eeuw)*, in « *Ceres en Clio, zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis* », Agronomisch-Historische Bijdragen, VI, Wageningen, 1964, p. 222 en 230 ; II. VAN DER WEF, *The Growth of the Antwerp market and the European economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, 3 dln., Den Haag, 1963, dl. II, p. 61-67.

(14) Dergelijke fluctuaties in een kudde vormen een algemeen verschijnsel, zie ter vergelijking STOUFF, *La viande*, p. 1435-36.

het feit dat schapen worden uitgepikt, ook wanneer ze niet verkocht geraken. Een dergelijke toestand deed zich voor in 1449-50, 1450-51 en 1451-52: in het eerstgenoemde jaar konden er van de 11 uitgenomen schapen slechts 6 verkocht worden aan de laagste prijs die in de bestudeerde periode genoteerd werd (15 gr.), terwijl men de andere liet loslopen op het hof. In het volgende jaar was de prijs iets gunstiger en konden er 23 van de 25 verkocht worden. Maar in het volgende jaar verkoos men geen enkel van de 15 uitgenomen schapen te verkopen, en liet men ze alle op het hof lopen, liever dan er slechts 9 of 12 gr. voor te krijgen. Als reden voor deze lage prijzen werd de grote aanvoer van schapen uit Vlaanderen opgegeven ⁽¹⁵⁾. In het volgende jaar waren de prijzen weer lichtjes gestegen tot 15 gr. en werden alle 17 daartoe bestemde schapen verkocht, en bovendien nog 7 overlevende van de 15 losgelaten van het vorig jaar. Van die uit 1449-50 en 1450-51 is geen sprake meer.

Hieruit kan besloten worden dat de overlevingskansen van die uitgenomen en aan hun lot overgelaten schapen gedurende 1 jaar nog minder dan de helft waren. Maar vooral blijkt hieruit dat zulke dieren voor het hof nog een profijt opleverden dat men voor enkele maanden hoger schatte dan de verkoopprijs van 9 tot 12 groten. Onzes inziens kan dit profijt enkel bestaan uit de gratis bemesting van het domein, tenzij men zou denken aan een bewuste marktpolitiek van prijsondersteuning.

Wanneer er sprake is van een groot aanbod van Vlaamse schapen op de Brabantse markt (met een incenstorting der prijzen als gevolg), dan zou dit moeten overeenstemmen met een overvloed in Vlaanderen. Op het domein van Vossem zelf was dat alleszins het geval, want na enkele jaren waarin lammeren moesten aangekocht worden, vormt de periode 1450-54, na de aanvangsfase, het numeriek hoogtepunt van de behandelde periode. Het enige vergelijkingspunt dat ons vooralsnog in Vlaanderen bekend is, betreft de schaapskudde te Schuringe toebehorend aan het Brugse St.-Janshospitaal ⁽¹⁶⁾. Daar vormen de jaren 1448-52 echter een relatief laagtepunt, zodat de overvloed zich wel in meer oostelijk gelegen delen van het graafschap zal voorgedaan hebben.

Als laatste faktor die de numerieke evolutie van de kudde bepaalde, dient nog de aankoop te worden onderzocht. Zoals gezegd betrof het meestal

(15) Rk. 1451-1452, f° 6 v: *Ende van desen 125 blivende scapen zijnder 15 scapen uutgesteken die int hof te Voshem op Goids genade bleven sijn, want mense nyet vercopen conste, men hadse moeten geven elc scaep om 3 oft 4 stuvers, mits dat uut Vlaenderen vele scaepen te cope quamen; dairom van den uutgesteken scapen hier niet; STOUFF, La viande, p. 1435, wijst ook voor de Provence op belangrijke importbewegingen van het vlees.*

(16) Brugge, Archief C.O.O., St.-Janshospitaal, Rekeningen nrs. 149, 154, 155, 162-165, volgens de mededeling van Dr. Meitens.

lammeren, en gebeurde het in de jaren van grote sterfte, in zeven jaren voor een totaal van 77 stuks. Op die wijze werd het dieptepunt van 1446-48 opgetrokken tot een topfase in 1450-54. Grote aantallen werden van buitenstaanders uit Sterrebeek en Stokkel gekocht, terwijl lijnsplichtigen van het hof wel eens een drietal lammeren te koop konden aanbieden, aan een veel lagere prijs dan op de markt.

Het aantal van 150 stuks, waarmee gestart werd, zou niet meer geëvenaard worden, maar zakte al spoedig — door een uitzonderlijk talrijke verkoop na het tweede jaar — tot wat de gemiddelde grootte zou worden, ca. 120 stuks, waardoor ze als een middelgrote kudde kan gekenschetst worden. Ter vergelijking: op het domein van Schuringe graasden in dezelfde periode gemiddeld ca. 370 schapen, met een maximumaantal van 459 in 1452-53, en een dieptepunt van 134 in 1437-38. Deze uiterste voorbeelden doen reeds aanvoelen dat de beweging in beide gevallen parallel verloopt, met dien verstande dat te Vossem de fenomenen zich enkele jaren later dan te Schuringe voordoen. Men bemerkt ook relatief heviger schommelingen in de grote kudde, o.m. omdat epidemieën er ook des te katastrofaler gevolgen hebben.

Te Vossem verloopt de evolutie geleidelijk dalend tot 1448. De crisisjaren van 1437 en volgende hebben slechts weinig weerslag op het totale aantal, daar de geboortekoëfficiënt gunstig bleef en de verkoop beperkt: de zwakke dieren stierven immers een natuurlijke dood. Toen in 1447 het aantal lammeren tot 13 was teruggevallen en het aantal geboorten tot 14, kon alleen aankoop een gunstige wending teweeg brengen. Ook werd de geboortekoëfficiënt geleidelijk opgedreven tot het recordcijfer van bijna 1 lam per ooi en een totaal van 34 lammeren in 1451. Daar de markt op dat ogenblik oververzadigd was, verdween de stimulans en deed zich weer een geleidelijke daling voor tot in 1461, waarna enkele jaren op redelijk hoog peil volgden.

Terloops wezen we reeds op een verband tussen marktprijs en schapenverkoop. De verkoopprijs van schapen vertoont weinig sprongen. Het gaat hier echter om een gemiddelde verkoopprijs, zonder onderscheid tussen hamels, lammeren en ooiën (17). Na de krisistijd lag de prijs jarenlang laag, op een drietal jaren na; op de ineensstorting van 1452 volgde een geleidelijke stijging, gekoppeld aan hoge verkoops cijfers; het toppunt werd bereikt in 1456, wanneer een opbrengst werd geboekt die zelfs die van de wol in die jaren overtrof. Op die beide uiterste gevallen na, kan niet gesteld worden dat het godshuis met haar schapen een verkoops politiek voerde. Doorgaans werden slachtdieren die uit de kudde moesten verwijderd worden aan de man ge-

(17) Het schaarse vergelijkingsmateriaal met de marktprijzen te Leuven wekt inderdaad de indruk dat het om gemiddelde prijzen gaat: hamels kosten er in 1433 48 pl., in 1458 36 pl. en in 1459 31½ pl.; schapen kosten er in 1433 17 pl.: VAN UYTVEN, *a.w.*, p. 533.

Tabel 1 : Evolutie van de kudde.

Cijfers tussen [] haakjes staan niet ekspliciet in de rekeningen, maar konden er wel uit berekend worden.

Rekenjaar	Totaal aantal bij ontvangst	hamels		Samenstelling				Sterfte		Aantal gescho- ren	Geboorten		Verkoop/ uitge- stoken	Aankoop
		Nom.	%	Nom.	%	ooien	lammeren	Nom.	%		Nom.	1 lam per aantal ooien		
1433-34	150							8	5,3	142	21	18-1 (31)		
1434-35	145							8+1	6,2	137	31	47-1		
1435-36	121							8	6,6	113	30	12		
1436-37	131							9	6,9	122	28	26		
1437-38	124	58	47	38	31	28	22	7	5,6	117	31	24	1,23	
1438-39	124	55	44,3	36	29	33	26,6	8	6,5	116	22	16	1,64	
1439-40	122	47	38,5	47	38,5	28	23	12+2 (26)	11,5	110	33	16-2	1,42	
1440-41	127	49	38,6	45	35,4	33	26	13 (27)	10,2	114	25	22-2 (32)	2,05	
1441-42	117	41	35	51	43,6	25	21,4	11+3	11,9	106	12	10-3	4,25	
1442-43	108	52	48,1	38	35,2	18	16,7	9	8,3	99	23	20	20	
1443-44	122	48	39,3	42	34,4	32	26,2							
1444-45	111							3	2,7	108	32	15	[±1,25]	
1445-46	125	49	39,2	47	37,6	29	23,2	5	20	100	13	3,61		
1446-47	99	43	43,4	49	49,5	13	13,1	7 (28)	7,1	92	14	3,50	3 (28)	
1447-48	97	46	47,4	34	35	17	22,6	13+2	15,5	84	16	2,13	24-2	
1448-49	104	47	45,2	35	33,6	22	23,1	8 (29)	7,7	96	22	2,15	14	
1449-50	112	50	44,6	38	34	24	21,4		7,1	104	28	1,36	9 (39)	
1450-51	130	56	43	37	28,5	37	27,8	6	4,6	124	34	1,09	4 (40)	
1451-52	137	54	39,4	45	32,8	38	27,8	12	8,8	125	31	1,45		
1452-53	141	64	45,4	46	32,6	31	22	13	9,2	128	27	1,70		
1453-54	138	65	47,1	46	33,3	27	19,5	5	3,6	133	32	1,44		
1454-55	129	59	45,7	38	29,4	32	24,8	4	3,9	125	27	1,40		
1455-56	128	66	51,6	35	27,3	27	21,1	5	3,9	123	21	3,6		
1457-57	108							4	3,7	104	26	24		
1457-58	109	44	40	36	33	29	26,7	17	15,6	92		17	3 (41)	
1458-59	[104]							[4]	3,8	100	[22]			
1459-60	105							8	7,6	97	[26]			
1460-61	105							6	5,7	99	[27]			
1461-62	[126]							6	4,7	120	[22]			
1462-63	122							—	0	122	26	20		
1463-64	128							5	3,9	123	26	22		
1464-65	127							12	9,4	115	28	18		
1465-66	125							17 (30)	13,6	110	28	136 (37)		

Tabel 2 : Winst- en verliesrekening ⁽⁴²⁾

	Inkomsten vol. Tot. pro- duktie in lb.	Opbrengst in lb. per ge- schor. schaap	Prijs per steen (in gr.)	Opbrengst vr. h. godshuis ($\frac{1}{2}$) in gr.	Vachten Aantal	Aandeel vr. godshuis	Opbrengst in gr.	Verkoop van schapen. Prijs per stuk in gr.	Opbrengst ($\frac{3}{4}$) in gr.	Total Inkomsten in gr.
1433-34	144	1,01	82	984				25	318 ^{18r}	302 ^{18r}
1434-35	144	1,05	66	792				18	621	413
1435-36	120	1,06	72	720				20	180	900
1436-37	132	1,08	82	902				20	390	292
1437-38	108	0,92	76	684				18	324	1008
1438-39	108	0,93	72	648				18	216	864
1439-40	102	0,90	72	612				16	144	756
1440-41	108	0,95	69	621				16	240	861
1441-42	105	0,99	72	594				16	84	678
1442-43	96	0,97	78	624				16	240	864
1444-45	114	1,05	69	655 ^{12m}				16	180	775 ^{12r}
1445-46	84	0,84	75	525		$\frac{1}{2}$	52 ^{12m}	19 $\frac{1}{2}$	[117]	577 ^{12r}
1446-47	99	1,08	66	1078 ⁽⁴³⁾		$\frac{1}{2}$	18	16	144	1240
1447-48	84	1,00	69	483		$\frac{1}{2}$	27	21	346	856
1448-49	96	1,00	63	552	18			20	300	852
1449-50	102	0,98	60	510	6	$\frac{1}{2}$	16 ^{12m}	15	67 ^{12m}	594
1450-51	120	0,97	57	570		$\frac{1}{2}$	12	18	310 ^{12m}	892 ^{12r}
1451-52	126	1,01	57	598 ^{12m}	8	$\frac{1}{2}$	24	[9-12]	—	622 ^{12r}
1452-53	114	0,89	60	583 ^{8m}		$\frac{3}{4}$	33	15	270	886 ^{8r}
1453-54	120	0,90	57	570		$\frac{3}{4}$	15	18	486	1071
1454-55	117	0,94	72	585		$\frac{3}{4}$		21	378	963
1455-56	108	0,88	60	540				27	729	1269
1456-57	108	1,04	54	486				20	360	846
1457-58	102	1,01	54	459		$\frac{3}{4}$	75	—	—	534
1458-59	114	1,14	57	541 ^{12m}				24	306	847 ^{12r}
1459-60	105	1,08	57	527 ^{6m}		$\frac{3}{4}$	36	24	324	887 ^{6r}
1460-61	120	1,21	57	570		$\frac{1}{2}$	24	—	—	594
1461-62	126	1,05	57	598 ^{12m}	6	$\frac{3}{4}$	20	21	315	933 ^{12r}
1462-63	114	0,93	66	627	—	—	—	21	315	942
1463-64	114	0,93	66	627 ⁽⁴⁴⁾	—	—	—	20	330	957
1464-65	108	0,94	60	540			33	18	243	816
1465-66	96	0,87		480	16	$\frac{1}{2}$	42	21	2142	2664

(42) Metrologische verantwoording: de bedragen zijn aanvankelijk uitgedrukt in « blauwe kronen » en plakken « lichts gelds », met schellingen parisis en miten als deelmaten, onmiddellijk na de munthervorming van 1433-34. Vanaf 1452-53 wordt gerekend in ponden en schellingen groten. Op basis van de pariteiten in de rekeningen zelf kan 1 blauwe kroon gelijkgesteld worden met 40 plakken, en 1 plak aan 1 groot. Het gaat om de Brabantse groot ($1\frac{1}{2}$ Brab. gr. = 1 Vlaamse gr.) vermits 1 stuiver aan 3 plakken gerekend wordt. De wolopbrengsten staan uitgedrukt in steen, van 6 ponden elk; in 1447-48, 1448-49 en 1449-50 wordt in « roven » gemeten, die gelijk zijn aan ponden.

(34) in gr.	Totaal Inkomsten in gr.	Uitgaven aankoop v. schapen. Prijs per stuk in gr.	Kosten in gr.	¼ van de kudde voor de winne. Aantal schapen.	Prijs per stuk in gr.	Bedrag in gr.	Scheren (½) in gr.	Totaal uitgaven in gr.	BALANS in gr.
189	302 ^{18m}			36	15	1080		1080	+222 ^{18m}
	413			30¼	25	756		756	+657
	900			32¾	26	806 ^{12m}		806 ^{12m}	+93 ^{12m}
	292			31	31	961		961	+331
	1008			31	36	1116		1116	-108
	864			30½	37½	1143 ^{18m}		1143 ^{18m}	-279 ^{18m}
	756			31	34½	1069 ^{12m}		1069 ^{12m}	-313 ^{12m}
	861			29¼	33	972 ^{12m}		972 ^{12m}	-111 ^{12m}
	678			27	33	891		891	-213
	864	33	660	25½	33	841 ^{12m}		1501 ^{12m}	-637 ^{12m}
	775 ^{12m}								?
	577 ^{12m}			6					?
	240	20	60	22½	30	705		765	+475
	856	33	792	19½	27	526 ^{11m}		1318 ^{11m}	-462 ^{11m}
	852	27	378	24½	27	660 ^{12m}		1038 ^{12m}	-186 ^{12m}
2m	594	20	80	30¼	27	816		950	-356
		18	54						
2m	892 ^{12m}	20	20	34¼	27	924 ^{16m}		998 ^{16m}	-106 ^{4m}
		18	54						
	622 ^{12m}			35¼	27	951 ^{18m}		951 ^{18m}	-329 ^{6m}
	886 ^{8m}			34½	27	931 ^{12m}		931 ^{12m}	-45 ^{4m}
	1071			32¼	27	870 ^{6m}		870 ^{6m}	+200 ^{18m}
	963			32	27	864		864	+99
	1269			30¾	27	830		830	+430
	846	15	45	26½	27	715		760	+86
	534			26	27	702		721	-187
	847 ^{12m}			26¼	27	708 ^{18m}	21 ^{12m}	730 ^{6m}	+117 ^{6m}
	887 ^{6m}			26¼	27	708 ^{18m}	22 ^{15m}	731 ^{9m}	+155 ^{21m}
	594			23½ sch.	27	850 ^{12m}	19 ^{21m}	870 ^{9m}	-276 ^{9m}
				6½ lam.					
	933 ^{12m}			24¼ sch.	27	823 ^{12m}	22 ^{12m}	846	+87 ^{12m}
				6¼ lam.					
	942			25½ sch.	27	864	24 ^{6m}	888 ^{6m}	+53 ^{18m}
				6½ lam.					
	957			25¼ sch.	27	857 ^{6m}	24 ^{9m}	881 ^{15m}	+75 ^{15m}
				6½ lam.					
	816			24¼ sch.	27	843 ^{18m}	21 ^{21m}	865 ^{15m}	-49 ^{15m}
				7 lam.					
	2664			22½ sch.	21	[609]	24		
				6½ lam.					

(43) Volle opbrengst volgens afzonderl. rek.
(44) Aan de schaper gegeven.

bracht, en slechts in buitengewoon gunstige of ongunstige jaren paste men het verkoopscijfer aan om de winst zo hoog mogelijk te maken.

De verkoop van vachten der gestorven dieren werd pas door het godshuis ter hand genomen wanneer de uitdunning van de kudde een daling der inkomsten had veroorzaakt. Er mag worden aangenomen dat die opbrengst voordien aan de pachter en/of de schaper gelaten werd. In 1457-58 blijkt het duidelijkst hoe de relatief lage winst van wol en schapenverkoop gekompenseerd wordt door de verkoop der vachten. In dat verband ook wezen we erop dat het godshuis terzake na aanvankelijk de helft, vanaf 1453 $\frac{3}{4}$ van deze opbrengst ging opeisen. De prijs der huiden bedroeg zowat $\frac{1}{3}$ van die der schapen, wat als volstrekt normaal mag beschouwd worden.

De doorlopende reeks opbrengstcijfers van de wolproduktie maakt wellicht het meest relevante deel uit van deze dokumentatie. Daar de totale voortbrengst en het aantal geschoren schapen telkens opgegeven worden, kon de gemiddelde jaarlijkse opbrengst per schaap berekend worden: bijna 1 pond, met uitersten van 0,84 tot 1,21 (¹⁸). Deze faktor maakt dus dat de verhouding tussen het aantal geschoren schapen en de opbrengst niet recht evenredig is, maar een afwijking vertoont van 20 % meer of minder mogelijk blijft. Zo zijn tijdens de periode van numerieke hoogconjunktuur 1452-56 de opbrengsten gering. Omgekeerd stijgt de voortbrengst in de periode van numerieke teruggang 1456-61, en daalt ze weer vanaf 1462 terwijl de kudde toeneemt. De verklaring voor deze omgekeerde evenredigheid is wellicht te zoeken in de mindere zorg die bij het scheren aan elk schaap besteed werd in de jaren van overvloed. In de krisisyaren 1437-40 tekent zich echter duidelijk een geringe voortbrengst af, die niet door een gebrek aan nauwgezetheid bij het scheren te verklaren is maar veeleer door de heersende epidemie.

De evolutie van de wolprijzen vertoont schommelingen die niet uitsluitend in verband te brengen zijn met de produktiecijfers op het domein van Vossem maar die in een ruimer marktverband bepaald werden, nl. te Mechelen, dat enkele malen ekspliciet als verkoopmarkt vermeld wordt in de rekeningen (¹⁹). Daar kon de invloed der naburige Vlaamse schaaphouderijen zich ook gemakkelijk laten gevoelen zoals bleek voor 1449-52. De algemene tendens van de wolprijzen aldaar is geleidelijk dalend, zonder ineensstorting maar met wel enkele pieken; het keerpunt ligt in de laatste der veertiger jaren. In het eerste

(18) P.J. BOWDEN, *Wool supply and the woollen industry*, in *The Economic History Review*, IX, 1956-57, p. 45 geeft als gewicht 4 lb. voor langharige en 1 lb. voor kortharige vachten.

(19) Een onrechtstreeks argument om aan te nemen dat de exploitanten van Vossem hun waren te Mechelen op de markt brachten en niet te Leuven, dat nochtans veel dichterbij gelegen was, zien we in de totale afwezigheid van vermeldingen te Leuven van ons domein, zie VAN UYT'EN, *passim*.

jaar werden zowel voor de wol als voor de schapen de hoogste prijzen van de ganse periode betaald, waarna in het tweede jaar een gevoelige terugslag, en nadien een geleidelijk herstel volgde. Blijkbaar werd aanvankelijk een bijzondere inspanning geleverd om een plaats op de markt te veroveren. De crisisjaren 1437-42 doen zich gevoelen met een matige prijsdaling die te verklaren is door het geringer aanbod maar ook door de sterk verminderde afzetmogelijkheden door de crisis in de tekstielnijverheid, ten gevolge van de demografische inzinking.

Het herstel in 1442-43 was onzeker, en na enkele schommelingen die zich dan ook in de produktie voordeden, zullen de prijzen dalen tot een eerste dieptepunt in 1450-54, duidelijk in verband met een overvloedig aanbod, zoals reeds voor de verkoop van schapen werd genoteerd (bemerkt de lichte opflakking van de wolprijs in 1452-53 gepaard aan een iets geringer aanbod). Na een piek in 1454-55 tot op het peil van de dertiger jaren stabiliseert de prijs zich op laag niveau, tot in 1462-63 een zekere heropleving te merken valt.

Deze gegevens kunnen vergeleken worden met de prijzen die in dezelfde periode door het St.-Elisabetgasthuis te Antwerpen betaald werden ⁽²⁰⁾. Globaal genomen liggen daar de maximumprijzen gemiddeld 10 tot 25 % hoger dan de marktprijzen die het Apostelengodshuis aan haar pachters uitbetaalde ; de minimumprijzen te Antwerpen stijgen slechts in 1439-40, 1442-43 en vanaf 1456 uit boven die van het Apostelengodshuis (op de markt te Leuven of te Mechelen ?). Tussen beide cijferreeksen bestaat wel een vergelijkbare evolutie : hoge aankooprijzen in de crisisjaren, aanhoudend tot 1443-44, een ineensstorting in 1451-54, waarna opnieuw een hausse volgde, althans voor de slachtdieren. Het is ons onmogelijk gebleken een verband te leggen tussen deze marktprijzen en de evolutie van de Engelse wollexport naar de Nederlanden ⁽²¹⁾.

De opbrengsten die het godshuis trok uit de wolverkoop (waarvan het slechts de helft ontving) bedroegen gemiddeld het dubbele van die uit de verkoop van schapen, die bovendien in sommige jaren weinig of geen winst opleverde. In normale jaren schommelden de totale inkomsten voor het godshuis uit de schapenteelt tussen 850 en 950 groten. Het was vooral de geringe of buitengewoon gunstige schapenverkoop die de inkomsten van het gemiddelde deden afwijken. Enkel in de beginfase werden door hoge prijzen en

(20) E. SCHOLLIERS, *Prijzen en lonen te Antwerpen (15e en 16e eeuw)*, in C. VERLINDEN en medewerkers, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant (XVe - XVIIIe eeuw)*, dl. I, Brugge, 1959, p. 297-298, 304-305, 310.

(21) Zie bv. de gegevens bij M.R. THIELEMANS, *Bourgogne et Angleterre. Relations politiques et économiques entre les Pays-Bas Bourguignons et l'Angleterre 1435-1467*, Brussel, 1966, p. 479-484 (annexes 1-8).

dito verkoops cijfers in het geheel rekordwinsten geboekt, die trouwens uniek zouden blijven.

Van deze inkomsten dienden in sommige jaren de aankoopssommen van schapen afgetrokken, evenals kleine bedragen voor het scheren (6 miten per schaaap en drinkgeld, waarvan de helft door de pachter te betalen), en steeds de vergoeding aan de pachter van zijn recht op een vierde van de kudde. De berekening geschiedde op basis van de marktprijs, die steeds hoger was — in de tweede helft der dertiger jaren zelfs het dubbele beliep — dan die van de uitgenomen schapen, die immers minder waard waren dan de overblijvende. Bij het ingaan van de nieuwe pacht van Govaart Perveelen in 1448 werd de basisprijs definitief vastgesteld op 27 groten, welk bedrag het godshuis dan ook bij aankoop buiten het domein diende te betalen. Door stabilisatie op dit redelijk niveau heeft het godshuis alweer een poging gedaan om het financieel rendement van de schapenteelt op te drijven.

Het wordt nu begrijpelijk waarom voor het godshuis de kosten van deze schapenhouderij de inkomsten daaruit in menig jaar overtroffen. Met name waren de crisisjaren 1437-38 tot 1442-43 deficitair en ook de periode 1447-48 — 1452-53, vooral wegens de voortdurende aankoop, samen reeds 10 jaren. Daarbij dienen nog 1457-58 en 1460-61 gevoegd ten gevolge van de afwezigheid van schapenverkoop. Behoudens drie rekenjaren waarvoor onze inlichtingen onvolledig zijn, is de globale balans tijdens de behandelde periode negatief (met 576 gr., of de totale opbrengst in een ongunstig jaar, bv. 1445-46). Bijna twee derden van dit deficit (358 gr.) was reeds opgelopen na de eerste tien jaren, dus na de crisis van 1437 en volgende. Het inhalen van deze schade, o.m. door aankoop van schapen, heeft nog jarenlang, tot in 1453 een deficitair budget veroorzaakt — steeds voor wat de schapenhouderij afzonderlijk bekeken betreft — maar van dan af was de balans positief, behalve wanneer er geen schapen konden worden verkocht.

Onze besluiten liggen zowel op het micro- als op het macro-ekonomisch vlak. De dalende marktprijzen te Mechelen voor wol, met vanaf 1446 een definitieve wending, moeten in verband gebracht worden met de ongunstige evolutie van de tekstielnijverheid ⁽²²⁾. De evolutiecurve van de kudde vertoont zoals die in andere domeinen, een dieptepunt — zij het te Vossen niet absoluut — in de crisisjaren bij uitstrek van de XVe eeuw 1437-39, waarbij ook de lagere verkoop — en de zeer hoge aankoopsprijzen (zie de waarde van de schapen aan de pachter vergoed), het financieel evenwicht van de schapenhouderij jarenlang hebben verstoord. Maar zelfs in de voor het godshuis financieel gunstige jaren vanaf 1454 was de netto-winst uit de schapenteelt

(22) VAN DER WEE, *aw*, dl. II, p. 67-69.

gering om de eenvoudige reden dat het leeuwenaandeel naar de pachter vloei-
de. Behalve het vierde deel van het kapitaal, dat in menig jaar reeds zoveel
bedroeg als de totale inkomsten voor het godshuis uit de kudde, behield hij
nog de helft van de wolopbrengst (de hoofdbrok) en een vierde van de
opbrengst der verkochte schapen ⁽²³⁾. Het hoeft ons dan ook niet te verwon-
deren dat na 1466 de pachters te Vossem voor eigen rekening een kudde
hielden ⁽²⁴⁾, waardoor verder voorzien werd in wat dan toch de hoofdbe-
kommernis der domeinexploitanten moet geweest zijn, nl. de bemesting ⁽²⁵⁾.

(23) Deze besluiten gelden voor een middelgrote kudde ; met grote kudden viel wel veel
meer winst te boeken, zie VERHULST, *La laine indigène*, p. 32-38.

(24) LEYNEN, *a.w.*, p. 361.

(25) VAN UYTVEN, *a.w.*, p. 639 wijst eveneens op het grote belang van de bemesting
in het Leuvense.

(26) W.O. 4 « sotte scape ».

(27) W.O. « door de wolven verbeten ».

(28) W.O. 1 « sot scaap ».

(29) W.O. 2 « niet beter dan doot ».

(30) W.O. 9 « van den besten hamels die tvolck van wapenen verteerden ».

(31) 1 gegeven « in der comantscap ».

(32) 2 aan de winne gegeven.

(33) 5 ervan blijven lopen op het hof omdat ze niet verkocht geraken.

(34) 2 laten lopen.

(35) Alle 15 laten lopen.

(36) 7 overlevende losgelatene van vorig jaar.

(37) W.O. 26 lammeren.

(38) Alle 3 lammeren.

(39) Aangezien in 1449-50 28 lammeren werden geboren, en er in 1450-51 37 geteld werden
gaat het waarschijnlijk om een aankoop van 9 lammeren.

(40) Volgens zelfde redenering als in n. 39 waarschijnlijk 4 lammeren.

(41) 3 lammeren.